

УДК9 !323.23

Н. А. Котельницький

**ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ
У ЗЕМСЬКИХ ІНСТИТУЦІЯХ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (80 РР. ХІХ СТ.)**

У публікації йдеться про політичну боротьбу опозиційної фронди у земських інститутах Північного Лівобережжя, яка тривала у 80 рр. ХІХ ст. Мета роботи – лаконічно показати коло основної проблематики, навколо якої у досліджуваній період палала гостра політична боротьба між земськими лібералами і консерваторами. За допомогою досліджень науковців ХІХ ст., історико-генетичного методу, контент-аналізу, методів індукції та дедукції, аналізу та синтезу, проблемно-хронологічного методу викладено генезу, соціальну сутність та ідеологічну спрямованість політичного протистояння у земських установах північної України, конкретні приклади вияву цього антагонізму та боротьби. Автор приходить до думки, що досліджувані явища стали неминучим наслідком доленосних трансформацій, які відбувались у Російській імперії за доби Великих реформ.

Ключові слова: політична боротьба, земські інституції, дворянство, селянство, ліберальна опозиція, консервативна більшість.

Історія земського ліберального руху, зокрема на півночі Лівобережної України, належить до малодосліджених проблем української історіографії. І хоча участь опозиціонерів у загальноімперському визвольному русі 70–80 рр. ХІХ ст. вивчена достатньо репрезентативно, все ж, питання політичної боротьби прогресистів з консервативно-реакційною більшістю повітових та губернських земських зібрань й досі залишаються поза увагою науковців. Спробуємо лаконічно окреслити основні питання, навколо яких у досліджуваній період палала гостра політична боротьба у земствах північної України.

Говорячи про політичну боротьбу лібералів і консерваторів у земських зібраннях треба відзначити, що це протистояння було виявом станового розмежування в органах місцевого самоврядування у формі утворення політичних партій. Як писав відомий дореволюційний дослідник земств – В.Трутовський, вся історія земських інституцій це є принципове зіткнення та прямий конфлікт інтересів різних станових груп суспільства, адже саме проблеми формування та розподілу земських бюджетів були основними питаннями для них, а у цих умовах будь-які інтереси не можуть бути задоволені у повному обсязі. Звідси – постійна ескалація політичної напруги [1, с. 25–26].

Дійсно, соціальний склад земських зібрань на кінець 80 рр. ХІХ ст. говорив про те, що влада робила ставку на опору російської монархії – велику латифундіальну аристократію, яка, до речі, була абсолютною меншістю

суспільства імперії. Цей дуже небезпечний вибір самодержавства став головною політичною помилкою російського абсолютизму, яка призведе до його краху у майбутньому. У реальності виходило так, що економічна структура держави почала змінюватись достатньо впевнено, а от політична надбудова яскраво обрала шлях консервації та реакції. У випадку інституцій місцевого самоврядування такий стан справ породжував ситуацію, коли усі суспільні верстви, представлені у виборних громадських установах, починаючи від нобілітету і закінчуючи селянством, не мали між собою значущих спільних інтересів.

Зокрема, дворянство, яке у пореформений період розкололось на дві частини – великих магнатів та декласованих середніх і дрібних демократичних аристократів, які проходили процеси банкрутства та переходили у страту службовців і представників вільних професій, перестало бути єдиним та монолітним суспільним станом у державі. Демократична частина нобілітету, поступово лібералізуючись, почала входження до відповідних громадських і політичних структур суспільства, що обумовило відсутність уніфікованих принципів та інтересів, у силу великої соціальної строкатості його представників.

Як писав М. Лазаревський, надання великій земельній аристократії провідної ролі у земських інститутах спричинило великий політичний та соціальний антагонізм, об'єднавши та протиставивши проти консервативно – реакційного дворянства усі інші групи депутатів, адже нобілітет поступово вже втрачав своє значення і більшість у соціальній структурі населення імперії. Звільнене від рабства селянство теж було у процесі диференціації, розподіляючись на 3 частини – заможних господарів, трудове селянство та вже наявний пролетаріат [2, с. 70].

Аналізуючи інтереси різних політичних та соціальних груп у земських зібраннях, В. Трутовський виявив декілька фундаментальних ознак і характеристик, що мають принципове значення для справи політичного аналізу боротьби між різними земськими політичними партіями. Зокрема, дослідник, характеризуючи групу так званих «різночинців» у земствах, справедливо вказував, що ця частина земських зібрань являла собою осередок неземлеробського населення. Відповідно до цього, її представники не були зацікавлені ні у підтримці землеробського населення, ні у збільшенні представництва кількості своїх політичних візаві у зібранні. Членів цієї групи мало обходили питання сільської освіти, медицини, формування прошарку виключно земських службовців – інтелігенції. Як результат, ці гласні були дуже зацікавлені у тому, щоб їх, як окремо обрану групу депутатів, виокремили з корпусу земського зібрання, і вивели до складу іншого органу, звільнивши їх у такий спосіб від сплати фіксованих видатків, зборів та податків до бюджетів земських інститутів. Зазначимо, що правові основи міських органів самоврядування та торгівельно-промислових установ кристалізували певну різницю між цими громадськими інституціями, а тому «різночинці», по суті, не мали спільного інтересу ні з дворянством, ні з земствами, ні з селянською верствою.

Що стосується взаємовідносин між аристократією та селянством, то вони, як мінімум, мали одну спільну справу – перші були основними землевласниками, другі – землеробами. Втім, у них теж була своя диференціація по величині та обсягу земельних володінь і характеру аграрної діяльності, але все-таки між ними були і спільні інтереси. Наприклад, захист земельної власності та відповідної землеробської діяльності, шляхом проведення державою політики протекціонізму; зменшення витрат на сільськогосподарське виробництво; здешевлення цін на аграрну техніку; підвищення хлібозаготівельних цін. По суті, аграрна економіка була тим інструментом, який поєднував священні інтереси нобілітету і звільнених рабів.

Проте існувала одна обставина, яка значно ускладнювала відносини дворянства і селянства у пореформений час. Дрібні землевласники, у силу свого економічного потенціалу, вимушені були вступати у неофеодальні, васальні відносини з володарями великих земельних латифундій, які вже почали управляти своїми господарствами за капіталістичними зразками, шляхом впровадження системи відробітків або інструменту комерційного найму робітників для аграрного виробництва. В умовах тільки початкового етапу зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві, великий нобілітет, як пережиток рабовласницького суспільства Російської імперії, дуже бажав зберегти у повному обсязі усі свої економічні переваги та домінування, шляхом постійної залежності дрібних і середніх землевласників, адже господарства великої аристократії у таких обставинах не мали б реальної конкуренції та отримали б стабільність свого існування. Відтак, благополуччя дрібних і середніх власників не було в інтересах латифундіального дворянства.

Земська виборча система 1864 року якраз і відображала велике бажання верховної влади імперії зберегти у земських інституціях панівні позиції великої аристократії. Тому головною політичною метою великого нобілітету та місцевих адміністрацій було нівелювання впливу у земських установах і органах дрібного та середнього дворянства, яке обрало лібералізацію свого становища і статусу.

Окремо В. Трутовський наголошував на тому, що у силу зазначених обставин та самої кастової природи корпоративної еліти, її представники аж ніяк не були зацікавлені у розвитку народної просвіти, медицини, агрономічної науки, економічного розвитку провінції, соціального прогресу, появи кооперації, кредитно-ощадних установ банківського типу, осередків дрібного виробництва, розвитку громадських інститутів, адже вони ніколи б не навчались у земських школах, не лікувались у земських лікарнях тощо. Відповідно до цього, політика великого, консервативного дворянства зводилась до всебічного скорочення абсолютно непотрібних для їх страти діяльності у громадських установах, формалізованої участі у справах виборних органів місцевого і міського самоврядування, ліквідації бажано усього комплексу фінансових обов'язків аристократії по відношенню до земських установ, а якщо це не вийде, то в ідеалі – перекладення цих видатків на представників інших суспільних верств населення, особливо на найбільшу частину – селянство [3, с. 27–30].

Викладена вище генеза, соціальна сутність та ідеологічна спрямованість політичного протистояння у земських установах Північного Лівобережжя мала свій прямий вияв під час функціонування губернських та повітових зібрань регіону. Так, наприклад, 23 жовтня 1880 року консервативна більшість Борзнянського повітового земства провела кампанію проти обрання гласними зібрання прогресивної династії – родини Волк-Карачевських. Цілком зрозуміло, що інспірування цього питання було ініційоване губернською владою з метою усунення цієї ліберальної династії від роботи в органах земського самоврядування. Для легітимації були обрані проблеми виборчих процедур і процесів у волостях Борзнянського повіту, у яких безпосередньо приймали участь брати Волк-Карачевські. Так, у канцелярію повітової управи було надіслано «Особое мнение» представників сил реакції, у якому стверджувалось, що, наприклад, Никодим Волк-Карачевський, став гласним повітового земства нелегітимно та не у правовий спосіб. Аргументація зводилась до того, що на виборчому з'їзді він демонстративно та показово, на знак протесту проти участі у зборах поліцейських чинів, залишив засідання виборчого органу. У той же час, 15 червня 1880 року, він прибув на виборчий з'їзд дрібних землевласників у містечко Ічня, тобто за 60 кілометрів від місця свого проживання, та був там обраний уповноваженим, а потім і депутатом повітового зібрання. Провладні гласні наполягали на тому, що виборче земське законодавство прямо вказує, що місцем для обрання депутата є його місцевість, де він проживає, тобто – село Комарівка Борзнянського повіту. Оскільки Н. Волк-Карачевський не прийняв участі у виборних процесах і процедурах у рідному селі, то і його обрання по іншій виборчій дільниці є незаконним [4, № 1, с. 62–64].

Після цього у зібранні був розглянутий офіційний документ, підготовлений реакціонерами, який опротестовував обрання повітовим земським гласним Н. Волк-Карачевського. Консерватори вказували, що відомий ліберал не мав права балотуватись по Ічнянському виборчому з'їзду, адже його виборчий ценз – земельна нобілітетна власність знаходиться у с. Комарівка Борзнянського повіту. Його брат – Г. Волк-Карачевський, теж не мав права балотуватись на виборну посаду мирового судді повіту, бо його активи майна та власності, у тому числі – успадковані від його матері, не були офіційно підтверджені документально, зокрема – нотаріально завіреними посвідченнями на право власності. Опосередковано це підтверджується і тим фактом, що Г. Волк-Карачевський, під час виборів 11 травня 1880 року, приймав у них участь не як власник майна, а як довірена особа своєї матері.

Під час гострої полеміки по цьому питанню слово для виступу взяв соратник братів Волк-Карачевських по опозиційній фронді, відомий у регіоні правник і юрист – В. Савич. У своїй промові він особливо наголосив, що маєток у селі Британи Борзнянського повіту є династичною власністю Г. Волк-Карачевського, адже його брати – Никодим та Василь, після смерті їх батька, відмовились від своїх спадкових прав на майно та власність, а оскільки маєток знаходився у довічному володінні та користуванні матері усіх трьох братів, то

він і задекларований Г. Волк-Карачевським по усім спадковим книгам. Відтак, на переконання В. Савича, Г. Волк-Карачевський мав усі законні права брати участь у регіональних виборах органів місцевого самоврядування, як особисто уповноважений представник своєї матері по персональному дорученню.

Після гострих дискусій земство постановило: відхилити усі протести гласних щодо опротестування обрання до установ місцевого самоврядування братів Волк-Карачевських; офіційно підтвердити юридичні права обраних до Борзнянського повітового земського зібрання гласних – Н. Волк-Карачевського від виборчої курії землевласників, і Г. Волк-Карачевського від виборчої курії селянства [5, № 1, с. 11–13].

На наступному засіданні повітового земства, 24 жовтня 1880 року, реакціонери добились часткового послаблення рішення зібрання. Було запропоновано або передати проблему легітимності обрання братів Волк-Карачевських до Правлячого Сенату, або просити іншу установу верховної влади надати вичерпні тлумачення – чи мають право претенденти на обрання до місцевих органів влади балотуватись на іншій виборній ділянці повіту, якщо їх активи майна та власності знаходяться в місцевості іншої виборної ділянки, і як це впливає на виборчі права. Після обговорення, повітове земське зібрання ухвалило більшістю в один голос: направити до Правлячого Сенату клопотання з порушеної проблеми у редакції, запропонованої депутатами [6, № 2, с. 14–15].

Апогей політичної боротьби у земствах північної України припав на 1881 рік, коли в умовах великих ілюзій на можливість продовження Великих реформ, суспільство сподівалося на подальшу лібералізацію та демократизацію життя у країні, адже поданий верховній владі проект перетворень у галузі місцевого самоврядування – так звана «Конституція» графа М. Лоріс-Мелікова, нейтралізувала крайнощі реакційної політики російського деспотизму у цій сфері, що додавало оптимізму прогресивним представникам земств краю.

Зокрема, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 16 січня 1881 року, ліберали гостро поставили питання про відповідальність та підзвітність губернської управи, яку очолював представник реакціонерів, губернському зібранню.

О. Ліндфорс у своїй великій промові по цій проблемі вказав на необхідність детального та всебічного вивчення діяльності губернської управи, особливо у той період, коли опозиціонери не мали впливу на справи губернського земства. Згідно усталених норм, управа повинна вчасно підготувати та надати зібранню звіт про проведену роботу за увесь період трирічної каденції. Однак, цього так і не було зроблено. З огляду на те, що діяльність вказаного органу викликає багато справедливих нарікань, причому від представників усіх прошарків регіональної громадськості, тому голова і склад управи були б першими зацікавленими у тому, щоб своєчасно подати звіт до початку сесії зібрання. Губернська земська управа – виконавчий орган, який знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні губернського зібрання, а

не навпаки. Відтак, збори мають повне право вимагати від управи виконання своїх прямих обов'язків та ліквідації системних збоїв у роботі. О. Ліндфорс запропонував оголосити голові та членам управи службову догану за неналежне виконання своїх службових функцій.

Соратник О. Ліндфорса – П. Червінський, підтримав позицію свого колеги по фракції. У своєму виступі він виклав додаткові аргументи на користь позиції свого однопартійця. Він зауважив, що навіть відсутність голови губернської земської управи – не привід для її бездіяльності. Мова йде про формальну, механічну, рутинну роботу, яку управа зобов'язана робити як виконавчий орган – це просто вимога реальної життєдіяльності провінції. Інша справа – проблема з персоною, яка очолює як посадова особа місцевого самоврядування губернську земську управу.

Довгий час лідер консерваторів – М. Іскрицький, використовував посаду голови управи лише з метою, щоб претендувати та обійняти посаду віце-губернатора Чернігівської губернії. Якщо на початку це були лише чутки, то зараз, наголосив П. Червінський, це вже стало доконаним фактом – посада очільника управи була завчасно, свідомо та цілеспрямовано, у силу законодавства про державну службу, перетворена у кар'єрну сходинку для просування по драбині політичного поступу до вершин влади. Цей прецедент холодного і цинічного розрахунку регіонального бюрократизму не дає права земському зібранню залишатися осторонь цієї проблеми і не втручатись у ці проблеми з метою врегулювання питань. Винесення догани, на думку П. Червінського, може стати запобіжником продовження подібних явищ у майбутньому і буде стримувати осіб, які захочуть продовжувати та наслідувати таким прикладам, приносячи земствам, у такий спосіб, збитки як бюджету так і усьому спектру діяльності. У зв'язку з цим, П. Червінський запропонував оголосити догану голові губернської земської управи – М. Іскрицькому за те, що він перетворив губернську управу – виконавчий орган земства, в інструмент реалізації особистих амбіцій щодо державної служби і просуванні власної адміністративної кар'єри посадовця.

О. Ліндфорс, після виступу П. Червінського, додав, що заслуговує засудження навіть той факт, що М. Іскрицький залишив пост голови губернської земської управи без пояснення жодних причин, мотивів та головне – до закінчення каденції своїх службових повноважень. І що характерно, після цього М. Іскрицький почав процедури обіймання посади віце-губернатора регіону. Звичайно, засудження не є юридичною категорією, але тим не менше, виборці повинні знати про усі проблеми в установах, які вони обирають, забезпечують фінансуванням у вигляді земських податків, та у кінцевому результаті – мати у своєму розпорядженні конкретні факти для оцінки діяльності посадових осіб земських інститутів з тим, щоб на наступних чергових чи позачергових виборах використати ці світоглядні інструменти для висунення вимог до кандидатів у гласні земських зібрань та безпосередньому обранні депутатського корпусу.

Після тривалої та емоційної полеміки, Чернігівське губернське земство, зусиллями опозиціонерів, більшістю голосів оголосило голові губернської земської управи – М. Іскрицькому догану за бездіяльність та порушення усталених норм функціонування органу. Однак, після цього, консервативно-реакційна більшість зібрання наполягла на внесенні редакційних змін до тексту документу, а саме – замість винесення догани було запропоновано внести тезу про висловлення губернським земством «глибокого розчарування» у діях М. Іскрицького. Очевидно, більшість зібрання побоювалась йти на загострення відносин з адміністрацією чернігівського губернатора, куди пішов на службу і фігурант справи. Можливо, більшість зібрання робила ставку на те, що М. Іскрицький, як віце-губернатор буде дуже корисним як для земських інституцій краю, так і особистих інтересів представників провладної більшості у земських зібраннях. Проект ухвали зборів був відредагований, пом'якшений, і замість однозначних, критичних формулювань і винесення прямої службової догани, було зазначено про «глибокий жаль і сум» з приводу поведінки і праці М. Іскрицького, який навіть не з'явився у губернському зібранні для презентації доповіді про проведену роботу та персонального подання заяви про звільнення з посади голови губернської управи. У результаті, абсолютною більшістю голосів – 56 проти 4, губернське зібрання затвердило рішення щодо М. Іскрицького у редакції консервативно-реакційної більшості земства [7, № 5, с. 50–56].

Узагальнюючи викладене можемо стверджувати, що політична боротьба ліберальної опозиції з консервативною більшістю земських інституцій північної України була неминучим наслідком як якісних змін у соціально – політичній стратифікації суспільства краю доби Великих реформ у Російській імперії, що проявлялося у кристалізації нових інтересів для кожної з верств громадськості і формування причин антагонізму, так і одним з продуктів цих перетворень – земської реформи 1864 року, яка інституціоналізувала вказані проблеми. Наведені конкретні приклади ілюструють гострий, жорсткий та принциповий характер політичного протистояння опозиційної фронди, яка не завжди була успішною, але мала яскравий ідеологічний імператив.

Список використаних джерел

1. Трутовский В. Современное земство / под ред. и с предисл. Б. Веселовского. – Пг.: Издание П. И. Певина, 1914. – 288 с.
2. Лазаревский Н. Земское избирательное право // Юбилейный земский сборник (1864–1914) / под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля. – Пг.: Издательство О. Н. Поповой, 1914. – С. 50–75.
3. Трутовский В. Вказ. праця.
4. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1880 года. – Нежин: Типография Е. Венгера, 1881.
5. Там само.
6. Там само.

7. Журналы Черниговского очередного земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 1–4. – Чернигов: Земская типография, 1881. – 974 с.

References

1. Trutovskij V. Sovremennoe zemstvo. Pod red.i s predisl. B. Veselovskogo. – Pg.: Izdanie P. I. Pevina, 1914. – 288 s.
2. Lazarevskij N. Zemskoe izbiratel'noe pravo // Jubilejnyj zemskij sbornik (1864–1914). Pod red. B. Veselovskogo i Z. Frenkelja. – Pg.: Izdatel'stvo O.N. Popovoj, 1914. – S. 50–75.
3. Trutovskij V. Vkaz. Pracja.
4. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1880 goda. – Nezhin: Tipografija E. Vengera, 1881.
5. Tam samo.
6. Tam samo.
7. Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshegosja v janvare 1881 goda // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. – 1881. – № 1–4. – Chernigov:Zemskaja tipografija, 1881. – 974 s.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2018 р.

Н. А. Котельницкий

Политическая борьба либеральной оппозиции в земских учреждениях северной Украины (80 гг. XIX ст.)

В публикации освещена политическая борьба оппозиционной фронды в земских институтах Северного Левобережья, которая происходила в 80 гг. XIX ст. Цель работы – лаконично показать круг основной проблематики, вокруг которой в исследуемый период пылала острая политическая борьба между земскими либералами и консерваторами. С помощью исследований ученых XIX ст., историко-генетического метода, контент-анализа, методов индукции и дедукции, анализа и синтеза, проблемно-хронологического метода, показан генезис, социальная сущность и идеологическая направленность политического противостояния в земских учреждениях северной Украины, конкретные примеры проявления этого антагонизма и борьбы. Автор приходит к мысли, что исследуемые явления стали неизбежным следствием судьбоносных преобразований, которые произошли в Российской империи.

Ключевые слова: политическая борьба, земские учреждения, дворянство, крестьянство, либеральная оппозиция, консервативное большинство.

N. A. Kotelnitsky

The political struggle of the liberal opposition in zemstvo institutions of northern Ukraine (80th XIX c.)

The publication deals with the political struggle of the opposition front in the zemsky Institutes of the Northern Left Bank, which lasted in the 80th XIX c. The purpose of the work is to briefly show the range of basic issues around which during the period under investigation the sharp political struggle between zemstvo liberals and conservatives was burning. With the help of researches of the nineteenth century scholars, the historical genetic method, content analysis, methods of induction and deduction, analysis and synthesis, problem-chronological method, the genesis, social essence and ideological orientation of political confrontation in zemsky institutions of northern Ukraine, concrete examples of this manifestation antagonism and struggle. The author comes to the idea that the phenomena studied were the inevitable consequence of the fateful transformations that took place in the Russian Empire during the Great Reforms.

Keywords: political struggle, zemstvo institutions, nobility, peasantry, liberal opposition, conservative majority.